

האמנם יש נפק"מ להערכות וניסויים בעניין בליעה ופליטה? *

בשנה האחרונה נתבשרנו אודות מספר ניסויים מדעיים שנערכו על מנת למדוד את שיעור הבליעה והפליטה בחומרים שונים על ידי בישול, בכדי להפיק מכך מסקנות לגבי מעמדם של כלי המתכת של ימינו בהלכות איסור והיתר. ניסוי ראשוני נערך לפני כמה עשרות שנים ופרטיו פורסמו (בין השאר) לאחרונה מעל דפי 'המעין' בידי הרב ד"ר ישראל מאיר לוינגר שליט"א, שפתח בכך סדרת דיונים בנושא בגליונות הבאים; ניסוי נוסף, מקיף ועדכני, נערך לאחרונה על ידי הרב יאיר פרנק שליט"א¹; ובירורים נוספים נערכו בין השאר על ידי הרב רועי סיטון שליט"א – אשר לדבריו (שפורסמו ב'המעין' ניסן תשע"ג) אבקש להתייחס כאן בפרוטרוט.

תקפותם ההלכתית של הניסויים המדעיים בנידון

בפתח הדברים, ובטרם ההתייחסות המפורטת, אני מוצא לנחוץ להסב את תשומת הלב להערה כללית אודות מידת האפשרות להקנות תוקף הלכתי לאותם ניסויים ומחקרים שנערכו: פשוט בתכלית בעיני (איני מכיר כל נימוק שכנגד) שלכל הניסויים הללו לא יכולה להיות משמעות כלשהי אליבא דהלכתא אלא במידה שבמסגרת אותה שיטת-ניסוי ייבחנו גם כלי מתכת שיוצרו בטכנולוגיות הנושנות (מסתבר כי במספר איזורים בעולם ישנם עדיין כלים דומים לאלה שרווחו בימי הראשונים) ויימצא כי שיעור הבליעה והפליטה שלהם הוא גבוה מאחד בשישים.

אם לא כך יהיה, פירוש הדבר שלפי אותה שיטת-ניסוי לא ניתן למצוא שום פשר לדברי חז"ל והראשונים, אף לפי המציאות שבתקופתם, וכביכול כל בניין ההלכה בנושא זה היה חסר יסוד מלכתחילה (והצגת העניין כחידוש שמקורו בשינוי דרכי ייצור המתכות בתקופתנו, עלולה במקרה זה להתברר כאחיזת עיניים). אין צורך לומר כי לא ניתן כלל ועיקר לקבל מסקנה כזו – פירוש הדבר יהיה, בנוסף לכל, לחלוק על חז"ל – וממילא המסקנה האמיתית והיחידה במקרה זה תהיה שאותן מתודות ואותם ניסויים שנערכו הריהם חסרי כל משמעות הלכתית, בין לקולא ובין לחומרא, ולא זו הדרך בה אמורים לבחון את המציאות (בנושא זה) לפי התורה – ותו לא מידי.

* פורסם ב'המעין', שנה נד, חוברת ב, תשע"ד.

¹ דבר קיומו של הניסוי פורסם לאחרונה על ידי יהודה יפרח, ואני מודה להר"י פרנק שהמציא לי את טיוטת המחקר. מדובר בעבודה יסודית ומקיפה (כמאה עמודים), אשר שלושת פרקיה הראשונים עוסקים בביור ההלכה בכל העניינים הכרוכים בשאלה זו, והשניים הנוספים עוסקים במחקר המדעי שנערך ובשאלת ההשלכות ההלכתיות שלו. בעבודה נכללו גם הערות והשגות על הניסוי המקביל של הרבנים סיטון וגליק.

הגורם שנשתנה מימי חז"ל לימינו

ומכאן לגוף הסוגיה. לענ"ד ההסבר למה שאנו אוחזים בימינו שהכלים אינם בולעים ופולטים טעם, אינו מה שנשתנו אופני הייצור של הכלים (אף שכמובן נכון הדבר), אלא **שנחלש חוש הטעם** שלנו ביחס לזמן חז"ל. תדע שכן הוא, שהרי אדם מן השורה איננו עשוי להרגיש בבליעת ופליטת טעם לא רק לגבי כלי ברזל, אלא בדרך כלל אף לגבי כלי עץ; הגם שעניינו רואות ושכלנו מבין כי כלי עץ בולעים גם בולעים, וברור שאין שום שינוי מהותי בצביון הכלים הללו לעומת ימי קדם. מרבית הבריות, למיטב הכרתי, לא יוכלו לזהות האם סיר המרק שלהם עורבב בכף עץ חלבית או בשרית, אף שתהא בת יומה ושלא יהיה כנגדה שישים או קרוב לכך.

על דרך הניסויים שתיאר הרב סיטון אתאר ניסוי קטן משלי: נטלתי כף עץ וערבבתי בה במשך כחצי דקה חלב שהורתח בכוס זכוכית, לאחר מכן שטפתי אותה היטב, ואז ערבבתי בה במשך כחצי דקה תה שהורתח בסיר מתכת קטן (פינג'אן) בכמות של כחצי כוס. במקביל ערבבתי כמות מקבילה של תה בכף מתכת חדשה. טעמתי בעצמי ונתתי גם לבני ביתי לטעום (כמסיחים לפי תומם), ולא היה מי שהצליח להבחין בהבדל **כלשהו** בטעם בין הכוסות. אפילו לכשנתבקשו בני הבית לנחש מהי הכוס החלבית, הצלחת הניחוש נעה כצפוי סביב 50%².

לדידי ברור אפוא שאף אם ייטול הרב סיטון לבדיקותיו כלי ברזל שהוכן באותן דרכי יציקה נושנות, עדיין לא יעלה בידו לחוש (על דרך הכלל) בטעם פליטת הכלים. ומכאן נוכל ללמוד, כמסקנת ביניים, על ערכם של ניסויים שכאלה בנידון שלפנינו³; ועיקר העניין כאמור אינו שהכלים השתנו אלא שחוש הטעם שלנו נחלש.

שיטת חכמי אשכנז – בירור הדין מתוך המקורות בלבד

וכאן המקום להצביע על מה שהוא לענ"ד שיטה עקבית וברורה של **רוב** רבותינו חכמי אשכנז, שבענייני הטעם בתערובות איננו יכולים לסמוך בפשטות על מבחן החוש, אלא עלינו

² ייתכן אמנם כי טועמים רגישים מאד, אי שם בארץ, היו מסוגלים להבחין בהבדל, בניסוי מובהק שכזה – אך לא מרבית האוכלוסייה ובוודאי שלא באופנים פחות מובהקים; באותו אופן ייתכן כי אילו היתה כף העץ **רוב** לעומת התה (כגון שהיינו טועמים ישירות ממנה) היה אדם רגיל יכול לחוש בטעם החלב – אך שוב לא באופנים פחות מובהקים, שהם כמובן השכיחים בדרך כלל.

³ ומכאן חוזרים הדברים כמובן לטענה העניינית שבפתח המאמר, שעל מנת שיהיה ניתן להקנות ערך הלכתי לניסויים למיניהם עליהם להיערך גם על כלי מתכות שיוצרו בטכנולוגיות הנושנות (אין צורך דווקא בכלים מן התקופה הרומית, היות שגופי ההלכות מוסכמים על כל הראשונים ניתן להסתפק בכלים מתקופתם או שיוצרו בזמננו באותן שיטות) ולמצוא לגביהן שיעור בליעה ופליטה הגבוה מאחד בשישים.

לאחוז בהגדרות חז"ל בלי שינוי⁴. זהו מה שאנו רואים שבדין כלי זכוכית (כפי שהביא הרב סיטון) רוב רבותינו ראשוניי אשכנז לא דנו כלל על פי בדיקה עצמית של הבליעה ומבחן החוש, אלא על פי דמיון חומר הכלים להגדרות אחרות של חז"ל שבידינו – כלי חרס; הוא הדין לגבי כלי עצם (שוב כפי שהביא הרב סיטון), שהאוסרים – שכמותם פסק הרמ"א הן בכלי עצם והן בכלי זכוכית – דנו בהם לא מצד החוש אלא מצד דרשת הפסוקים בגמרא שמשמע ממנה שיש להם בליעה. דהיינו שיש לנו לדון בזה על פי המקורות ולא על פי החוש. ולמעשה כך גם המתירים כלי עצם מחכמי אשכנז, כדלהלן, ושלא כטענת הרב סיטון.

אכן, הרב סיטון לא התייחס כלל בדבריו לעובדה זו, שהאוסרים בשני הנידונים הללו הסיקו לאיסור לא על פי מבחן החוש, ובכלל לא דנו "בצורה עניינית" (כלשונו) על פי המציאות, אלא ביררו הדינים מגופם ומתוכם. ומה שביקש להוכיח מרבינו יחיאל מפריז שהחמיר בזכוכית והקל בכלי עצם, שאין כאן גזירה כללית אלא דיון לגופו של חומר – אדרבא ההוכחה היא כמעט להיפך, כי גם באלה וגם באלה לא מצינו שהוא דן על פי בחינת מידת הבליעה במציאות⁵, אלא דן בכך על פי מקורות הדינים: את הזכוכית דימה לחרס מפני שתחילתה מן החול⁶, מה שאין כן לגבי כלי עצם שלא מצא לגביהם בדברי חז"ל מקור לאיסור (זו כוונת לשונו: "לא מצינו לו בליעה ואיסור")⁷.

הדוגמא הנוספת הבולטת בשיטת רבותינו חכמי אשכנז לעניין אי ההישענות על החושים בעניין בליעה ופליטה, היא כמובן מה שהאשכנזים על פי פסק הרמ"א אינם סומכים על טעימת קפילא; דין שלמרבה הפלא הרב סיטון לא הזכיר אותו כלל⁸. ולפי מה שכתבתי לעיל

⁴ הן לקולא והן לחומרא; כמובן לא באופן שהוצג שכאילו "מתייחסים לכל חומר שהוא כאילו ודאי בלע". על עצם העניין שלדעת חכמי אשכנז אין לסמוך על ניסויים וכדומה, כבר עמד בשדי חמד (אסיפת דינים מערכת ה"א, הכשר כלים אות כ"א; נתוודעתי לדבריו דרך עבודתו של הר"י פרנק), אם כי הוא ביאר זאת באופן אחר מהאמור כאן.

⁵ למעשה, איני מצליח להבין כלל את ההנחה שהוא הגיע למסקנותיו בדינים הללו על פי מבחן החוש: כלום יש איזו אפשרות על פי החוש לסבור שכלי עצם בולעים פחות מכלי זכוכית!?

⁶ אין לכך דבר עם מבחן על פי החוש, אלא הוא דימוי מילתא למילתא הרגיל בהלכה, וכמפורש בהגהות רבנו פרץ לסמ"ק (מצוה רכ"ב).

⁷ וכן האור זרוע (פסקי ע"ז סי' רצ"ז) שהביא דברי ר"י מפאריז ונקט כמותו, לא הזכיר אפילו ברמז שהוא למד היתר בזה על פי החוש אלא האריך לדון בזה מגוף הסוגיות בחולין ולהוכיח מהן שחז"ל לא חששו לבליעה בעצמות. והמרדכי שפקפק בזה (פסחים רמז תקפ"ב) גם הוא לא דן מצד מבחן החוש אלא מצד המשמעות הפסוקים בכלי מדין.

⁸ אגב אורחא, הרב סיטון הזכיר את תשובת הרשב"א ח"א סי' רל"ג לגבי כלי זכוכית, וכתב ש"הרשב"א לא הזכיר כלל את המדרש באבות דר' נתן, אלא דן בכלי זכוכית לגופו של עניין, והכריע מדעתו... – ובמחילת כבודו דברים אלה אינם אלא טעות, כפי שיינוכח כל מי שיעיין בפנים, שבפתח הדברים מוזכרים בהחלט דברי אדר"ן. ולפום ריהטא לא מצאתי למי מהראשונים שהקלו בזכוכית שלא יזכיר את הדברים שבאדר"ן, אף שאמת הוא שהוסיפו על זה לדון על פי היכר החוש. ועיין בראב"ה (סוף סי' תס"ד) שתחילה למד

כמדומה שעלה בידינו הסבר ברור לכך: במשך הזמן הרגישו רבותינו חכמי אשכנז שתוצאת מבחנים שגרתיים על פי החוש בעניינים אלו כבר אינה תואמת את העולה בידינו מדברי חז"ל – והסיבה לכך, כאמור, היא שבמשך הדורות נחלשה תחושת הטעם עד שכבר לא היה אפשר להרגיש היטב בטעם פלוט או בלוע – ולפיכך הורונו שלא לסמוך עוד על טעימת קפילא, ש"אין אנו בקיאים בזה"⁹ אלא יש לאחוז בדברי חז"ל כפשוטם. ובאמת אם כנים הדברים, מהיכא תיתי להקל מצד זה בדבר שעשוי להשתנות לכאן ולכאן במרוצת הדורות כשם שהשתנה בעבר¹⁰. לדרך זו ברור אפוא כי הגם שאיננו יכולים להרגיש בבליעה ופליטה בכלי מתכות, מכל מקום אין לזוז מההלכות הפסוקות בידינו לגביהן, וכעין מה שכתב הרב אוריאל אייזנטל שליט"א בספרו מגילת ספר¹¹.

בין ספרד לאשכנז

וזוהי כאמור הדרך הנקוטה אצל כל בני אשכנז היוצאים ביד רמ"א. ואמנם לגבי בני ספרד, שהקלו בזכוכית וכי"ב בין השאר על פי החוש וסומכים על קפילא וגם נוקטים כשו"ע לעניין היתר בישול בכלי באופן שאינו יכול לתת טעם (יר"ד סי' צ"ט ס"ז), לכאורה מעתה אכן נוטים הדברים לכיוון מגמתו של הרב סיטון, שבימינו אין כל כך צורך לחשוש לטעם בליעת ופליטת הכלים, שהרי אם העיקר בדינים אלו הוא הרגשת הטעם אזי אם אין הרגשת טעם שוב אין חשש. אלא שלמעשה הדבר אינו פשוט כלל, כי עינינו הרואות שברוב הדינים דנו כל רבותינו חכמי ספרד כאשכנז על פי סברות הדינים ומקורותיהם ורק בנידונים מסויימים ומצומצמים נחתו לדון על פי מדידות במציאות (וכן אף לעניין טעימת קפילא), ולא העלו על דעתם בעשרות ומאות הדינים והמחלוקות שבעניינים אלו להכריע בין אשלי רברבי על פי נסיון החוש בעלמא. ואילו היינו נוטים באורח קיצוני על פי הניסויים היה לנו כביכול להעביר קו

מאדר"ן שכלי זכוכית אינם בולעים ורק כהמשך לכך ביאר שזהו משום שהם חלקים (ואף לגירסת המרכזי פסחים רמז תקע"ד, "דכלי זכוכית שיעא ולא בלע כדאמרין גבי לב, וראיה מאבות דרבי נתן", לא משמע שהיה נוקט כן מעצמו אילולי הראיה מאדר"ן). וכן בכלבו (סי' מ"ח ד"ה כלי חרש) תמה על האוסרים דווקא מצד האמור באדר"ן.

⁹ כלשון הרמ"א בתורת חטאת כלל ס"א אות א'; וכן הוא בחידושי החת"ס לגיטין נ"ב ע"ב ועוד אחרונים. ישנה אמנם מחלוקת בין פוסקי אשכנז האם ניתן על כל פנים לסמוך על טעימה של ישראל (באופן המותר), ועיקר הראיה לנידו"ד היא מהדעה שלא סומכים כלל. אכן יש לציין שאף לכשסומכים על טעימת ישראל, להרבה פוסקים זהו דווקא בדיעבד (כמבואר בש"ך יו"ד סי' צ"ו סק"ה ומנחת יעקב כלל ס"א סק"ג), וממילא אין זה נוגע להיתר כלי לכתחילה – וכעין זה העיר הר"י פרנק בעבודתו (פרק חמישי, עיי"ש) מצד דין ביטול איסור לכתחילה – ובלאו הכי הדברים חוזרים להערה שבראש המאמר.

¹⁰ זאת לעומת דברים חדשים שלא הורו בהם חז"ל כבר, שבהם אין להחמיר מספק מטעם זה; כטעם שומן מן החי בשמן זית הנידון בשו"ת הרמ"א סי' נ"ד, וכעין זה ראה גם בשו"ת מקום שמואל סי' ע"ד, וע"ע בשו"ת שאילת יעבץ ח"ב סי' קמ"ב ובשו"ת עין יצחק או"ח סי' י"ט אות ד' ואילך.

¹¹ כפי שציין עורך המעיין שליט"א. וכעין זה כבר כתב הרב אהרן פפויפר, במכתב שבספרו דרך כוכב עמ' 310-311 (הוזכר גם על ידי הר"י פרנק בעבודתו).

על סימנים שלמים בהלכות תערובות, ופשוט שאף אחד מרבותינו האחרונים מספרד ועד אשכנז לא העלה על דעתו לעשות כן; מה גם שבאותה נטייה וכו' ימצאו הדברים מנוגדים בסופו של עניין לדברי חז"ל גופא, כאמור בפתח הדברים.

עוד יש להאריך בעניין אחרון זה לכאן ולכאן אבל אכ"מ, ועיקר מה שבאתי לברר הוא הנכתב למעלה ששיטה מוצקה ביד רבותינו שלא לסמוך בעניינים אלה על מבחן החוש לבדו, ושלניסויים מדעיים בעניינים אלה יכול להיות ערך הלכתי רק אם נעשו באופן שתואר לעיל.